

борців продовжило боротьбу в той час, коли керівники перебували за ґратами. Неминучість нових економічних криз і погіршення соціальних умов життя трудящих у 1983 – 1988 рр. була зумовлена штучністю наявної системи. Відмова польського уряду реабілітувати рух, амністувати активістів профоб'єднання сприймалися суспільством як репресивний характер влади в стосунках з народом. Зміни в міжнародній політиці 1987 – 1988 рр., пом'якшення репресивних дій влади створили умови для відновлення комітетів “Солідарності”. Стихійні страйки весни й осені 1988 р. поставили перед владою питання про характер політичної системи й політичну монополію компартії в Польщі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Телегуз А.В. Антитоталітарна демократична революція “Солідарності” на тлі суспільно-політичної та економічної кризи комуністичного режиму (1980–1990 рр.). – К., 2012. – 195 с.
2. Телегуз А.В. Роль незалежної самоврядної професійної спілки “Солідарність” у творенні новітньої польської держави (1980–1991 рр.): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.02. – К., 2009. – 230 с.
3. Филиппов Б.А. Политический портрет Леха Валенсы. – М., 1992. – 124 с.
4. Buhler P. Histoire de la Pologne communiste. Autopsie d'une imposture. – Paris, 1997. – 732 s.
5. Dudek A., Marszałkowski T. Walki uliczne w PRL 1956 – 1989. – Kraków. – 1999. – 168 s.
6. Fejtő F. La fin des démocraties populaires. – Paris, 1992. – 371 s.
7. Holzer J., Leski K. „Solidarność” w podziemiu. – Łódź, 1990. – 370 s.
8. Krzemiński I. Proces formowania się NSZZ „Solidarność” 1980. – Warszawa, 1989. – 249 s.
9. Łabędź K. Opozycja polityczna w Polsce w okresie stanu wojennego. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 1989. – 81 s.
10. Łabędź K. Spory wokół zagadnień programowych w publikacjach opozycji politycznej w Polsce w latach 1981 – 1989. – Kraków, 1997. – 298 s.
11. Michnik A. Diabeł naszego czasu. Publicystyka z lat 1985-1994. Wybór i wstęp Romanowski A. – Warszawa, 1995. – 464 s.
12. Rakowski M.F. Partnerstwo. – Warszawa, 1982. – 321 s.
13. Solidarność”. XX lat historii. – Warszawa, 2001. – 508 s.
14. Tygodnik kulturalny. – 18. 08. 1988.
15. Wałęsa L. Droga nadziei. – Kraków, 1989. – 248 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Телегуз Андрій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології НПУ імені М.П. Драгоманова

Наукові інтереси: проблеми новітньої історії країн Центрально-Східної Європи.

УДК 94(477.65)“1941/1950”

КОМАНДАРМ-12: ЖИТТЯ МІЖ ВИРОКАМИ

Олександр ЧОРНИЙ (Кіровоград)

Дослідження торкається маловідомих сторінок життя генерал-майора Павла Григоровича Понеділіна, який на початку німецько-радянської війни командував 12-ю армією Південно-Західного фронту, в серпні 1941 року потрапив у полон, після чого в СРСР був звинувачений у зраді й двічі засуджений до розстрілу – в жовтні 1941 та серпні 1950 року.

Ключові слова: командарм, генерал, полон, вирок, в'язниця, Вермахт, Червона армія.

Стаття посвячена невідомим страницам жизни генерал-майора Павла Григорьевича Понеделина, который в начале немецко-советской

войны командовал 12-й армией Юго-Западного фронта, в августе 1941 года попал в плен, после чего в СССР был обвинён в предательстве и дважды приговорён к расстрелу – в октябре 1941 и августе 1950 года.

Ключевые слова: командарм, генерал, плен, приговор, тюрьма, Вермахт, Красная Армия.

The research touches upon the obscure pages of Major-General Paul G Ponyedyelina, who at the beginning of German-Soviet War commanded the army of Southwestern Front, in August 1941 was captured, then in the USSR was accused of treason and sentenced to death twice - in October 1941 and August 1950

Key words: commander, general, prisoner, sentence, prison, Wehrmacht, Soviet Army.

25 серпня 1950 року в Москві під час закритого засідання Військової колегії Верховного Суду СРСР в складі А. А. Чепцова, І. В. Детістова та І. М. Зарянова, першим із них було зачитано вирок адресований одягнутому в цивільне чоловікові з утомленим поглядом та посивілими скронями. У вирок, який починався словами “именем Союза Советских Социалистических республик” зазначалося, що підсудний “будучи командуючим 12-й армией и попав в окружение войск противника, имел полную возможность пробиться к своим войскам, как это сделало подавляющее большинство частей его армии”, що той, кого судили цього дня “не проявил необходимой настойчивости и воли к победе, поддался панике и 7 августа 1941 года, нарушив воинскую присягу, – изменил Родине и без сопротивления сдался в плен немцам, и на допросах сообщил им сведения о составе 12-й и 6-й армий” [11, с. 317]. Разом із тим на сторінках документу, що підсумовував довготривале слідство, йшлося й про те, що підсудний, перебуваючи в полоні вів щоденник, у якому критикував голову радянського уряду, політику радянської влади стосовно селянства, схвально відгукувався про ворогів народу та наклепницьки оцінював боєздатність радянських військ. Як наслідок вище викладеного, згадана колегія винесла вирок: “Понеделина Павла Григорьевича подвергнуть высшей мере наказания – расстрелу с конфискацией лично принадлежащего ему имущества”. При цьому колегія додала, що “приговор окончателен и обжалованию не подлежит” [11, с. 317]. Того ж дня командувача 12-ї армії Південно-Західного фронту було розстріляно в приміщенні Лефортовської тюрми й спалено в крематорії Донського монастиря. Рідним же Павла Григоровича було повідомлено, що він помер у тюрмі 25 серпня 1950 року. Ось таким був фінал життя командувача 12-ї армії, бійці якої влітку 1941 р. на тривалий час затримали наступ противника на шляху до Дніпра, зірвавши план блискавичної війни Німеччини проти СРСР.

Полон назавжди перекреслив життя П. Г. Понеделіна, не давши йому шансів на життя після повернення в СРСР. Останнім часом військовими істориками написано багато праць, які стосуються початкового періоду війни між Німеччиною та СРСР. Серед них виділяються дослідження О. В. Ісаєва [9], В. О. Рунова [18; 19], О. І. Нуждіна [16], Р. С. Ірінархова [8], О. О. Ліскіна [10] та Ю. О. Ліскіна [11], які торкаються участі у перших боях і битвах бійців і командирів 6-ї й 12-ї армій. Завдячуючи працям вище названих істориків, трагічні події в т.зв. “Уманському котлі” стали широко відомими історичній науці, а командири полків, дивізій, корпусів та армій, яким у той час довелося пережити полон і осуд, які після війни повернулися в СРСР і були або засуджені, або розстріляні після тривалого слідства, а потім тихесенько реабілітовані, на сторінках згаданих видань почали отримувати більш-менш об’єктивну оцінку. Серед таких можемо назвати й героя нашого дослідження генерал-майора П. Г. Понеделіна, символічне повернення якого в ряди чесних і праведних воїнів Другої світової війни започатковане документальними та науковими розвідками й дослідженнями Є. А. Долматовського [7], К. М. Симонова [21], О. О. Ліскіна [10], Ю. О. Ліскіна [11], В. О. Рунова [18; 19] та О. І. Нуждіна [16]. Згаданими публіцистами, юристами й істориками вже досить багато зроблено для широкої реабілітації чесного імені Павла Григоровича, але деякі моменти його

життя й військової служби залишаються маловивченими, а відповідно слабо репрезентованими у дослідженнях. Насамперед це стосується життя командарма після захоплення його в полон. Пропонованою публікацією ми спробуємо відтворити перебування героя нашого дослідження в полоні, повернення його в СРСР, а також спробуємо назвати причини, які стали підставою для такого “крутого” вироку 1950 року, який ми процитували вище. Основою для нашого дослідження стали спогади генералів М. Ф. Лукіна [12; 13; 14], М. І. Потапова * [7; 22] й І. В. Тюленєва [23], полковника В. А. Новобранця [15], частково опубліковані матеріали карної справи Ю. О. Ліскіним [11] та протоколи допитів командарма під час перебування у полоні, знайдені в німецьких архівах та уведені до наукового обігу О. І. Нуждіним [16]. Разом із тим об’єктивному відтворенню окресленої проблеми допомогли матеріали слідства Головного управління “Смерш” щодо військовополонених генералів, які прибули в СРСР у травні 1945 року. На початку 90-х років минулого століття вони були опубліковані на сторінках “Военно-исторического журнала” завдяки роботі співробітників Архівного управління Міністерства безпеки Російської Федерації А. А. Краюшкіна, В. К. Виноградова, А. А. Зюбченка, Ю. М. Разбоева, А. Я. Ніколаєва та В. П. Гусаченка [22, с. 24].

Впродовж 31 липня – 1 серпня 1941 р. німецькі війська завершили оточення 6-ї і 12-ї армій. Незважаючи на зусилля до 5 серпня вийти з оточення не вдалися. Втративши надію вирватися з ворожого кільця, командувачі 6-ї і 12-ї армій генерал-лейтенант І. М. Музиченко і генерал-майор П. Г. Понеделін дозволили командирам з’єднань, дивізій і полків діяти самостійно, відповідно до обставин, тобто виходити з оточення невеликими групами.

Вночі 7 серпня 1941 р. в ході прориву з оточення залишків 6-ї й 12-ї армій (т.зв. “групи Понеделіна”), був захоплений у полон командувач 12-ї армії, генерал-майор Павло Григорович Понеделін. Це сталося о першій годині на узліссі, південно-західніше смт. Новоархангельська. О. І. Нуждін, який спеціально вивчав обставини захоплення командарма-12 у полон, відтворив події тієї ночі на основі документів, які зберігаються в Німеччині та даних карної справи Павла Григоровича, опублікованих Ю. О. Ліскіним. За версією російського дослідника це відбувалося так. У ніч з 6 на 7 серпня 1941 року командарм, як і багато інших представників вищого радянського командування в таких ситуаціях, спробував вирватися з оточення в екіпажі одного з 3 чи 4 танків, що перебували в розпорядженні штабу об’єднаних армій. Наблизившись до позицій противника, вони були зупинені обстрілами німецької артилерії. Танк, у якому перебував П. Г. Понеделін, був підбитий і він разом із командиром машини спробував сховатися у невеличкому лісочку, за півкілометра зліва від ґрунтової дороги між населеними пунктами Підвисоке та Левківка. На північ від означеного лісочку була балка Стрілецька, якою й нині протікає невелика річечка з однойменною назвою [16, с. 201].

Там П. Г. Понеделін зустрів групу на чолі з командиром 13-го стрілецького корпусу генерал-майором М. К. Кириловим, до складу якої входили бригадні комісари С. М. Липа та М. Д. Аверін, а також капітан держбезпеки Т. К. Шишацький. Через деякий час командири й політпрацівник були виявлені противником, лісочок було оточено. У ситуації, що склалася, генерали П. Г. Понеделін та М. К. Кирилов, а також інші члени оточеної групи здалися в полон. При цьому О. І. Нуждін припускає, що перед тим група вела бій до останнього патрона й лише після того як скінчилися набої, здалася в полон [16, с. 201]. Від себе, як доказ того, що бій був, або міг відбутися, наведемо слова П. Г. Понеделіна, сказані ним під час останнього судового засідання про те, що з поля бою він не втік, але й не знайшов сил покінчити з життям у момент захоплення у полон [11, с. 320]. Але як би там не було, 7 серпня 1941 р. герой нашого

* Генерали М. Ф. Лукін та М. І. Потапов авторських спогадів про участь у війні та перебування в полоні не написали. Ми у пропонованому дослідженні опираємося на їхні невеликі розповіді у різний час записані й опубліковані Ю. М. Городецькою (Лукіною), Є. А. Долматовським та К. М. Симоновим.

дослідження став військовополоненим, і цього ж дня він був допитаний у штабі 297-ї дивізії противника, очевидно бійці якої і захопили командарма в полон [16, с. 262].

У ході допиту Павлу Григоровичу було поставлено питання стосовно становища частин його армії у ході останніх боїв та про те, як червоноармійці поводяться з полоненими німецькими солдатами. Окрім того, командармові довелося дати відповідь на питання щодо можливостей застосування радянською стороною хімічних речовин у ході війни, а наприкінці розмови противник запропонував полоненому висловитися щодо оцінок технічних можливостей радянських танків, а також поцікавилися думкою захопленого генерала щодо ставлення радянського населення до війни [16, с. 262 – 264]. Варто зауважити, що на всі питання, судячи з протоколу допиту, П. Г. Понеделін дав доволі поверхові відповіді, очевидність змісту яких представники німецького командування могли передбачити з огляду на побачене ними на власні очі за перші тижні війни.

8 серпня 1941 р. факт захоплення П. Г. Понеделіна став відомий начальнику генерального штабу Вермахту генерал-полковнику Францу Гальдеру [6, с. 252]. Цього ж дня Павла Григоровича було доставлено до Новоархангельська, де його допитали в штабі 1-ї танкової групи в присутності її командувача генерал-полковника Евальда фон Клейста. У ході бесіди, відповідаючи на поставлені питання, командарм-12 розповів про себе, а також дав відповіді на питання, що стосувалися складу деяких, вже практично не існуючих на той час, частин 6-ї й 12-ї армій [16, с. 257 – 259]. Забігаючи наперед, зазначимо, що усі відповіді П. Г. Понеделіна на вище згаданих допитах, зміст яких було записано противником у протоколах, повністю збігаються з показаннями, що були надані ним слідчим органам після повернення до СРСР [11, с. 371 – 372], що вказує на відвертість командарма та віру в те, що його справа буде розслідувана об'єктивно.

Через кілька днів на стіл Й. В. Сталіна органами державної безпеки було покладено доповідну записку, в якій зазначалося, що генерал-майор П. Г. Понеделін добровільно здався в полон [5, с. 197]. На нашу думку її текст базувався на донесенні командувача Південного фронту генерала армії І. В. Тюленєва, який, судячи з його пізніших спогадів, намагався насамперед виправдати свою бездіяльність стосовно оточення 6-ї й 12-ї армій в районі Умані та під час ведення бойових дій останніми у ворожому кільці. Зокрема, Іван Володимирович згадував, що на 1 серпня 1941 р. *“все тылы и часть сил 6-й и 12-й армий были выведены из окружения. Командующий группой генерал-майор П.Г. Понеделин, несмотря на мои письменные и личные распоряжения по телефону, медлил с выводом остальных сил, ссылаясь на усталость войск.*

О создавшемся положении мы вместе с членом Военного совета А. И. Запорожцем 4 августа отправили донесение в Ставку и Главкому Юго-Западного направления С.М.Будённому.

В донесении сообщалось:

“Группа Понеделина продолжает оставаться в прежнем положении, причем совершенно непонятна медлительность в выполнении неоднократных приказов о выходе его частей на рубеж реки Синюха.

Связь с Понеделиным имеется по радио, самолетами, и даже 2 августа от Понеделина прибыл представитель штаба фронта на автомашине. 3 августа от него прилетел наш самолёт, который был послан для встречи самолётов, доставляющих Понеделину огнеприпасы и горючее. Лётчик доложил, что, несмотря на полную договорённость в сигналах и месте посадки транспортных самолётов, прилетевшие сделать посадку не смогли вследствие ураганного огня, открытого войсками Понеделина по нашим самолётам. Один из них был сбит.

3-го августа Понеделин радировал, что организованный выход из боя без уничтожения своей материальной части или без немедленной помощи извне якобы невозможен. Эта оценка положения совершенно расходится с оценкой приезжающих из войск Понеделина людей, так как сплошного фронта в настоящее время уже нет. Имеются промежутки от десяти и более километров. Топтание на месте Понеделина ничем другим объяснено быть не может, как только растерянностью, нераспорядительностью и паникой” [23, с. 155 – 156].

Нині, вже більш-менш знаючи деталі того, як довелося бійцям і командирам 6-ї й 12-ї армій протистояти противнику в оточенні й виходити з нього, зауважимо, що в цитованому вище донесенні командувача Південного фронту і члена його військової ради, м'яко кажучи, була подана неправдива інформація. Але саме цей документ, і особливо його кінцеві формулювання, були покладені у доповідній записці на стіл “батька всіх народів”. Й. В. Сталін, ознайомившись з представленими матеріалами, написав резолюцію: “Судить” [5, с. 197]. Перш ніж відбувся суд, факт здачі П. Г. Понеделіна в полон було доведено до відома кожного радянського солдата й офіцера.

16 серпня 1941 р. в СРСР було опубліковано “Приказ Верховного Главного Командования Красной Армии № 270”. У ньому з приводу полоненого командарма було зазначено: “Генерал-лейтенант Понеделин, командовавший 12-й армией, попал в окружение противника, имел полную возможность пробиться к своим, как это сделало подавляющее большинство частей его армии, но Понеделин не проявил необходимой настойчивости и воли к победе, поддался панике, струсил и сдался в плен к врагу, дезертировал к врагу, совершив таким образом преступление перед Родиной, как нарушитель военной присяги” [17, с. 27]. Нижче, у цьому ж документі, було зазначено, що “таких командиров нужно уничтожать”. Як бачимо, фактично через тиждень після захоплення Павла Григоровича в полон його вже “призначили” винним у трагедії двох армій в районі Умані влітку 1941 року. Командувач 6-ї армії – генерал-лейтенант І. М. Музиченко чомусь такої “уваги” удостоєний не був, оскільки вже тоді, як і нині, всі були переконані, що він у полон потрапив тяжко пораненим, “в бессознательном состоянии” [3, с. 157]. Хоча, як свідчать трофейні фото, в тому числі оприлюднені в СРСР у 1989 р., Іван Миколайович потрапив у полон цілком здоровим [1, с. 76].

Зважаючи на “оперативність” органів НКВС та наведені вище формулювання з наказу № 270 можемо констатувати, що обставини захоплення в полон командарма ніхто не з'ясував і об'єктивного розслідування також ніхто не проводив. Такий висновок напрошується з огляду на неправильно вказане в наказі військове звання П. Г. Понеделіна, який ніколи генерал-лейтенантом не був. Разом із тим не додають об'єктивності й оприлюднені в наказі занадто заїжджені, практично у вигляді штампів формулювання “поддался панике”, “струсил” та “дезертировал к врагу”, які на нашу думку авторам цього документу були нав'язні уже цитованим донесенням І. В. Тюленєва та О. І. Запорожця. Наказ № 270 фактично став вказівкою для Військової колегії Верховного Суду СРСР, яка 13 жовтня 1941 р. заочно засудила колишнього командувача 12-ї армії до смертної кари [22, с. 28].

Після допиту в Новоархангельську П. Г. Понеделіна було відправлено в Рівненську в'язницю, де він перебував в одній камері з генералами І. М. Музиченком та М. К. Кириловим, а також з командиром 219-ї стрілецької дивізії генерал-майором І. М. Скугарьовим та начальником військових повідомлень (ВОСО) 6-ї армії полковником Й. Л. Михайловим. З вище згаданої в'язниці його було переведено у Володимир-Волинський табір для військовополонених, у якому командарм перебував до 29 квітня 1942 р. [11, с. 372], після чого був переведений до табору для військовополонених у містечку Хаммельбург (нім. *Hammelburg*), в'язнем якого він став з 2 травня 1942 р. У Хаммельбурзькому таборі П. Г. Понеделін перебував до листопада того ж року. Саме в Хаммельбург до нього приїздили представники німецького генерального штабу з обіцянками покращити умови його утримування, якщо він допоможе описати хід бойових дій у яких 12-а армія брала участь наприкінці червня – на початку серпня 1941 року [11, с. 373]. Герой нашого дослідження від цієї пропозиції відмовився.

У листопаді 1942 р. генералів П. Г. Понеделіна, І. М. Музиченка, К. Л. Добросердова, Ю. С. Зибіна, М. І. Потапова і М. Г. Снегова з Хаммельбурга перевели в табір Вульхайде (нім. *Wuhlheide*), неподалік Берліна, де діяла т.зв. школа фашистських пропагандистів, у якій колишні генерали Червоної Армії І. О. Благовещенський та В. Ф. Малишкін, котрі перейшли на німецьку службу, займалися вербуванням військовополонених радянських офіцерів для служби в майбутній Російській визвольній армії (РОА) під командуванням А. А. Власова.

Саме у Вульхайде Павлу Григоровичу запропонували співпрацювати з А. А. Власовим, але він категорично відмовився, про що пізніше, 1946 року підтверджував сам Андрій Андрійович [11, с. 374 – 375]. До цього епізоду ми ще повернемося далі у пропонованому дослідженні.

28 січня 1943 р. героя нашого дослідження було переведено в табір для військовополонених у містечку Хоенштайн (нім. *Hohenstein-Ernstthal*) в Саксонії, а в листопаді цього ж року переправлено до фортеці Вюльцбург (нім. *Wülzburg*), що за 2 км. від Вайсенбурга (нім. *Weissenburg*) [24, арк. 23], де він перебував до 26 квітня 1945 р., а потім був перевезений до табору в містечку Мосбург (нім. *Moosburg*), неподалік Нюрнберга (нім. *Nürnberg*), з якого й був звільнений американськими військами на початку травня [24, арк. 23].

Дізнавшись про існування цитованого вище наказу № 270, німецька пропагандистська машина доклала усіх зусиль аби добути його текст і ознайомити героя нашого дослідження та інших полонених радянських генералів з формулюваннями, оприлюдненими в ньому. На те, що військовополонений генералітет був знайомий з наказом, вказують у документальному нарисі про життя й військову службу генерал-лейтенанта М. Ф. Лукіна його автори – В. В. Муратов та Ю. М. Городецька (Лукіна) [14, с. 271]. Нарис об'єктивно заслуговує на довіру, оскільки базується на записках Михайла Федоровича, а Ю. М. Городецька (Лукіна) – це його донька, яка доклала чимало зусиль аби довести, що її батько та інші радянські генерали не за власним бажанням потрапили в полон.

За словами М. Ф. Лукіна, який перебував з П. Г. Понеделіним у Вайсенбурзькому таборі (фортеця Вюльцбург) з кінця 1944 року, герой нашого дослідження тяжко переживав звинувачення його в зраді, *“трусості і дезертирстві”*, а більшість полонених зверхньо ставилася до командарма. Генерал-майор М. І. Потапов, який також перебував з Павлом Григоровичем у таборах з 1942 року, розповідав К. М. Симонову, що в одному з таборів (*очевидно ще 1941 року – О. В. Чорний*), навіть, знайшлися військовополонені *“верноподданнически готовые уничтожить изменника, считая, что этим они выполняют волю Сталина”* [7, с. 269]. Але полонені, котрі воювали в складі 6-ї й 12-ї армій не допустили цього.

Про те, що відчував і про що думав П. Г. Понеделін, перебуваючи в таборах для військовополонених у Німеччині, наведемо розповідь М. Ф. Лукіна про розмову з нашим героєм та його товаришем по нещастю генералом М. К. Кириловим. Ось як про це розповів Михайло Федорович. *“И Понеделин, и Кириллов тяжело переживали обвинение их в предательстве, уверяя, что они стали жертвами обстоятельств.”*

– Я верю вам, несмотря на приказ. Тем же приказом и генерал Качалов объявлен был трусом и дезертиром... А мы с Прохоровым видели своими глазами документы Качалова, залитые кровью. Он погиб в танке при прорыве из окружения.

– Он хоть погиб, – вздохнул генерал Кириллов. – А я и погибнуть не сумел. У меня осталась горсточка людей. Вижу, что окружают. Что делать? Стреляться? Хотел. Но ни у кого ни одного патрона, все выпустили по фашистам.

– А у меня была возможность застрелиться, – неожиданно заговорил Понеделин. – Но я не посчитал нужным стреляться. Я верил и сейчас верю, что, пока жив, смогу бороться с врагом. А с мертвого какой толк? Правда?... – Понеделин помолчал. – Теперь жалею об этом. Не рассчитал. Был готов на пытки, на издевательства фашистов. Думал все выдержу, убегу и снова буду драться с врагом, но... Единственное, что сумел сделать, – плюнуть в морду стервецу Власову, когда он агитировал меня возглавить РОА. Думал после этого фашисты ожесточатся, может быть, и расстреляют, но ...сижу вот в одной камере с вами. А это, скажу вам, Михаил Федорович, самая страшная пытка. Не все, конечно, но многие верят тому приказу, верят, что мы с Кириловым трусы и дезертиры. Так можно и издохнуть в этом каземате с вечным клеймом врага народа. Может ли что быть страшнее этого? Но я выдержу! – воскликнул Понеделин, и на впалых щеках его взбурлились желваки, а в глазах сверкнул лихорадочный блеск. – Я должен выжить, должен дождаться нашей победы;

вернуть на Родину и докажу, что я добровольно не сдавался в плен, что было совершенно безвыходное положение. А там – что будет. Пусть судят меня партия и народ” [14, с. 271 – 272].

Про розмову подібного змісту свідчить і полковник В. А. Новобранець, начальник розвіддіву 6-ї армії, який також перебував у полоні й зустрічався з П. Г. Понеделіним 1942 року у Володимир-Волинському таборі [15, с. 252].

З вище цитованих спогадів, з карної справи нашого героя, що була заведе на нього після повернення в СРСР, а також з розповіді М. І. Потапова, записаної й опублікованої Є. А. Долматовським, випливає, що німецьке командування неодноразово намагалося схилити Павла Григоровича перейти до них на службу, але він категорично відмовився [11, с. 374]. З цього приводу генерал-лейтенант юстиції Б. О. Вікторов зазначав, що в протоколі допиту начальника відділу пропаганди штабу Російської визвольної армії (РОА) М. О. Меандрова, датованого 21 лютого 1946 р., він сказав: *“В ходе формирования армии Власов всё больше убеждался, что для более успешного привлечения в свою “армию” советских военнопленных ему крайне нужны находящиеся в плену генералы Советской Армии. С целью их вербовки Власов направил к ним меня. Я пытался беседовать с генералами Лукиным, Понеделиным, Добросердовым и Кирилловым. Все они наотрез отказались”* [4, с. 280].

Генерал М. І. Потапов згадував, що представники німецького командування, звертаючись до П. Г. Понеделіна говорили, що *“...вам нечего опасаться обвинений в измене Родины, господин генерал, вы уже ей изменили и названы изменником, и это объявлено по всей Красной Армии”*, при цьому посилалися на наказ № 270 від 16 серпня 1941 р. На це командарм-12 відповів: *“Имел ли я возможность выйти из окружения, ответ буду держать не перед Вами!”* [7, с. 157].

З приводу різкої розмови Павла Григоровича з А. А. Власовим, про яку йшлося в цитаті бесіди М. Ф. Лукіна з П. Г. Понеделіним і М. К. Кириловим, лідер колаборантів під час слідства 1946 року зазначив: *“Получив окончательный отказ Лукина, Понеделина, Снегова и других генералов о нежелании служить в РОА, я больше ни к кому из военнопленных не обращался”* [4, с. 281]. Це ще раз підтверджує вірність П. Г. Понеделіна військовій присязі.

3 травня 1945 р. П. Г. Понеделін разом з іншими радянськими генералами був звільнений з полону американськими військами й вивезений до Парижу [24, арк. 23]. В столиці Франції йому було надано необхідну медичну допомогу, після чого союзники розпочали переговори з командуванням Червоної Армії про повернення генералів до СРСР. Питанням репатріації не простих військовополонених займався особисто Й. В. Сталін. На це вказує секретна доповідна записка начальника “Смерш” В. С. Абакумова, яку він підготував і подав “батькові народів” 27 травня 1945 р. Зокрема, в ній йшлося: *“В соответствии с Вашим указанием, вчера, 26 мая с.г., работниками Главного управления “Смерш”, действовавшими под видом сотрудников уполномоченного СНК СССР по репатриации, на двух самолётах из Парижа в Москву были доставлены 29 генералов Красной Армии, 3 комбрига, 1 бригадный (воен)врач, находившиеся в плену у немцев”* [22, с. 24].

Отож, 26 травня 1945 р. герой нашого дослідження, разом з іншими генералами прибув до Москви. На території Тушинського аеродрому усіх генералів було посаджено в спецавтобус й доставлено на спеціально облаштовані дачі НКВС під Москвою, де за ними цілодобово стежили й прослуховували спеціально навчені для такої роботи офіцери “Смерш”.

31 серпня 1945 р. В. С. Абакумов підготував для Й. В. Сталіна спеціальну записку по всіх генералах, у якій зокрема зазначив: *“В настоящее время проверкой установлено, что генерал-майор Понеделин П. Г. – бывший командующий войсками 12-й армии [та ще сім генералів за списком] – вели себя предательски, проводили антисоветскую деятельность и, по моему мнению, их следует арестовать”* [22, с. 25]. У кінці записки начальник “Смерш” зазначив: *“Прошу Ваших указаний”*.

Це були попередні результати фільтрації, яка ще продовжувалася. 21 грудня 1945 р. М. О. Булганін, О. І. Антонов та В. С. Абакумов направили Й. В. Сталіну секретні матеріали з результатами перевірки генералів. У них зазначалося, що з

36 генералів Червоної Армії, які перебували в полоні і в травні-червні 1945 р. були доставлені в Головне управління “Смерш”, перевірку пройшли всі. Розглянувши матеріали по кожному з генералів окремо, співробітники “Смерш” дійшли висновку, що 25 генералів можна направити в розпорядження Головного управління кадрів НКО з подальшою постановкою і розглядом питання про їхнє можливе поновлення в лавах Червоної Армії, інших 11 генералів варто арештувати й судити, як таких, що “оказались предателями и, находясь в плену, вступили в созданные немцами вражеские организации и вели активную антисоветскую деятельность” [22, с. 26].

Разом із цитованим вище висновком, Й. В. Сталін отримав список генералів Червоної Армії, які підлягали арешту, а також підготовлену В. С. Абакумовим на кожного з генералів “атестацію”. Зокрема, про Павла Григоровича Понеделіна, який зіграв неабияку роль у стримуванні противника на шляху до Дніпра влітку 1941 року, було сказано наступне: “Признался, что 7 августа 1941 года в районе города Умань изменил Родине, сдавшись без сопротивления в плен к немцам.

После пленения допрашивался германскими офицерами и фельдмаршалом (генерал-полковником – О. В. Чорний) Клейстом, которым выдал известные ему секретные данные о личном составе и вооружении войск 12-й армии и её соседей.

В период пребывания в плену немцы изъяли у Понеделіна дневник, в котором он излагал свои антисоветские взгляды по вопросам политики ВКП(б) и Советского правительства.

Так, Понеделін писав, что колхозное крестьянство, лишившись частной собственности, обнищало, вследствие чего к Советскому правительству относится недоброжелательно и поддерживать его в войне с немцами не будет.

В своём дневнике Понеделін также записал, что в 1937 – 1938 гг. производилось очищение страны от старых кадров, которые не соглашались с генеральной линией партии, при этом Понеделін характеризовал эти кадры с положительной стороны и указывал, что мероприятия Советского правительства в отношении этих людей были неправильны.

Кроме того, Понеделін в этом же дневника высказывал пораженческие настроения.

Узнав о приказе Ставки Верховного Главнокомандования Красной Армии об объявлении его изменником Родины, Понеделін в дневнике сделал запись, содержащую резкий выпад против товарища Сталина.

Высказывания антисоветских взглядов со стороны Понеделіна подтверждают находившиеся вместе с ним в плену генерал-лейтенант Музыченко И. Н. – бывший командующий 6-й армией, генерал-майор Скугарев И. М. – бывший командир 219-й стрелковой дивизии и генерал-майор Кириллов Н. К. – бывший командир 13-го стрелкового корпуса.

Будучи допрошен, Понеделін показал, что антисоветские настроения у него возникли ещё с 1929 года, вследствие несогласия с политикой партии и правительства в области коллективизации сельского хозяйства.

Однако материалами следствия устанавливается, что Понеделін ещё ранее проводил антисоветскую деятельность...

В конце 1941 года, когда Понеделін находился в немецком лагере военнопленных в городе Ровно, представители германского генштаба предлагали ему поступить на службу к немцам, но это предложение он якобы не принял” [22, с. 27 – 28].

Разом із тим очільник Головного управління контррозвідки “Смерш” ще раз нагадав Й. В. Сталіну, що 16 серпня 1941 р. наказом Ставки ВГК № 270 командарм-12 був оголошений зрадником Батьківщини, а 13 жовтня того ж року рішенням Військової колегії Верховного суду СРСР заочно був засуджений до смертного вироку. Ознайомившись з так “майстерно” складеною характеристикою, Й. В. Сталін погодився з В. С. Абакумовим, що героя нашого дослідження необхідно арештувати, що й було зроблено 30 грудня 1945 року [21, с. 23].

Слідство щодо звинувачень у “трусости, дезертирстве и предательстве” військової присяги й Батьківщини, щодо наклепницьких відгуків на адресу партії і дій радянського керівництва та схвальних відгуків про “ворогів народу” і т.д.

тривало аж до середини (!) 1950 року. Тобто, п'ять з половиною років кращі "шукачі доказів" контррозвідки країни шукали підтвердження і без того розстрільних "гріхів".

На допитах П. Г. Понеделін відповідав практично на одні й ті ж питання: За яких обставин він попав у полон? Про що говорив з Клейстом? Чи пропонував йому Власов співпрацювати? Чи знав він цілий ряд осіб, які перебували в полоні? (перелік від капітанів до генералів – О. В. Чорний) і т.д.

Складений за підсумками слідства вирок, що прозвучав 25 серпня 1950 р., практично повністю дублював наказ Ставки ВГК та рішення Військової колегії Верховного суду СРСР 1941 р. з доповненнями щодо антирадянської агітації та наклепницьких відгуків на адресу радянської влади та верховного командування армії. Виникає цілком логічне питання: навіщо була потрібна карна справа і слідство тривалістю п'ять з половиною років, якщо вже був оголошений смертний вирок 13 жовтня 1941 року. На це питання ми поки-що дати аргументованої відповіді не можемо, а відповідно цей епізод з життя розстріляного командарма має перспективу для подальшої наукової розробки.

Сам же генерал-майор П. Г. Понеделін, який до речі не обмовив жодного з товаришів по нещастю [22, с. 27 – 32], звинувачення і вирок вислухав спокійно, зазначивши, що він робив усе можливе аби вивести війська 12-ї та 6-ї армій з оточення, що з поля бою він не втік і що антирадянською агітацією, перебуваючи в полоні, не займався [11, с. 320]. Напевне ці слова вже ніхто не слухав, оскільки "добро" на новий вирок фактично було дане ще 1941 року. Пізніше, коли постало питання про реабілітацію командарма-12, М. Ф. Лукін, який багато доклав зусиль аби повернути чесне ім'я генерал-майора П. Г. Понеделіна, досить влучно охарактеризував мотив вироку: "... Сталину было крайне необходимо найти козлов отпущения, на которых можно было бы свалить вину за наши неудачи в первые дни войны" [13, с. 16].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Ануфриев А. С.* Гитлеровская Германия во Второй мировой войне (по трофейным фотодокументам): 1941 год // Военно-исторический журнал. – 1989. – № 3. – С. 70 – 77.
2. *Арушанян Б. И.* Боевые действия 12-й армии в начальный период войны // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 6. – С. 60 – 65.
3. *Великая Отечественная. Командармы.* Военный биографический словарь. – М.; Жуковский: Кучково поле, 2005. – 408 с.
4. *Викторов Б. А.* Без грифа "Секретно": Записки военного прокурора. – М.: Юрид. лит., 1990. – 336 с.
5. *Волкогонов Д. А.* Триумф и трагедия. Политический портрет И.В.Сталина. – В 2-х книгах. – Кн. II. – Ч.1. – М.: Изд-во АПН, 1989. – 432 с.
6. *Гальдер Ф.* Военный дневник / Перевод с немецкого И. Глаголева. Предисловие генерал-лейтенанта П. Жилина. Комментарии к.и.н. полковника К. Черемухина. – М.: Воениздат, 1971. – Т. 3, Кн. 1 (22. 06. 1941 – 30. 09. 1941). – 408 с.
7. *Долматовский Е. А.* Зелёная брама. Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. – М., 1989. – 320 с.
8. *Иринархов Р. С.* Непростительный 1941. "Чистое поражение" Красной Армии. – М.: Яуза: Эксмо, 2012. – 544 с.
9. *Исаев А. В.* От Дубно до Ростова. – М.: ООО "Изд-во АСТ": ООО "Транзиткнига", 2004. – 710 с.
10. *Лискин А. А.* Расстрелянные генералы. Приказ № 270. К 60-летию начала Великой Отечественной // Совершенно секретно. – 2001. – № 3. – С. 28 – 29.
11. *Лискин Ю. А.* Тайники Великой Отечественной. Командарм Понеделин и другие. – М.: Изд-во "Спутник+", 2010. – 511 с.
12. *Лукин М. Ф.* "Мы не сдаемся, товариш генерал!" // Огонёк. – 1964. – № 47 (ноябрь). – С. 26 – 29.
13. *Лукин М. Ф.* "Мы не сдаемся, товариш генерал!" // Огонёк. – 1964. – № 52 (декабрь). – С. 16.
14. *Муратов В. В., Городецкая (Лукина) Ю. М.* Командарм Лукин. – К.: Воениздат, 1990. – 351 с.

15. *Новобранець В. А.* “Я предупредил о войне Сталина”. Записки военного разведчика. – М.: Яуза: Эксмо, 2009. – 480 с.
16. *Нуждин О.* Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля – 7 августа 1941 г.): [монография]. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2011. – 328 с.
17. *Приказ* Ставки Верховного Главного Командования Красной Армии № 270 16 августа 1941 г. // Военно-исторический журнал. – 1988. – № 9. – С. 26 – 28.
18. *Рунов В. А.* 1941. Победный парад Гитлера. Правда об Уманском побоище. – М.: Яуза: Эксмо, 2010. – 416 с.
19. *Рунов В. А.* Удар по Украине. Вермахт против Красной Армии. – М.: Вече, 2011. – 384 с.
20. *Сборник* лиц награжденных орденом Красного знамени и почетным революционным оружием. – М.: Госвоениздат, 1926. – 303 с.
21. *Симонов К.* Уроки правды // Наука и жизнь. – 1988. – № 4. – С. 16 – 25.
22. *Судьбы* генеральские ... // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 10. – С. 25 – 32.
23. *Тюленев И. В.* Через три войны. – М.: Воениздат МО СССР, 1960. – 256 с.
24. *Register forms for recovered allied prisoners of War.* Ponodelin Paul G. – Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. Р-9526. – Оп. 6. – Ед. хр. 1156. – Л. 23.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорний Олександр Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми військової історії XVIII – XX століть.

УДК 94 (477.65), „1914/1915”:050

ГАЗЕТНИЙ ФОНД ДЕРЖАРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ АКЦІЙ СОЛІДАРНОСТІ ІЗ СЕРБІЄЮ 1914 – 1915 рр.

Сергій ШЕВЧЕНКО (Кіровоград)

У Держархіві Кіровоградської області зберігається комплекс періодичних видань часів Першої світової війни. Аналізуються публікації 1914 – 1915 рр. про акції солідарності із Сербією.

Ключові слова: газети, війна, солідарність, Сербія.

В Госархиве Кировоградской области хранится комплекс периодических изданий времён Первой мировой войны. Анализируются публикации 1914 – 1915 гг. об акциях солидарности с Сербией.

Ключевые слова: газеты, война, солидарность, Сербия.

The complex of periodicals of times of the First world war is stored in State archive of the Kirovograd area. Publications 1914 – 1915 years about actions of solidarity with Serbia are analyzed.

Keywords: newspapers, war, solidarity, Serbia.

Події Першої світової війни, революцій, інтервенцій, кількарязова зміна влади не сприяли збереженню документів дорадянського періоду, а отже, й повноти фондів державних архівів. За цих умов суттєво заповнити прогалини, гадаємо, можна за рахунок друкованих матеріалів, зокрема, газет. При всій своїй суб'єктивності й кон'юнктурності вони, все ж, оперативно відображали тодішні події. А якщо обійти політичні явища, ідеологічні оцінки, звернувшись до конкретних фактів щоденного життя, економічної ситуації, становища в регіонах, то засоби масової інформації з ряду проблем залишилися чи не єдиними джерелами подій тих часів. При критичному осмисленні друкованого матеріалу вони можуть